

Постановка проблеми. Сім'я – це історично-конкретна система взаємин між подружжям, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту, емоційним зв'язком і взаємними моральними зобов'язаннями. Вона являє собою організовану соціальну групу, в якій розгортаються основні процеси людського життя і яка настільки пов'язана з життям кожного індивіда, що накладає відбиток на весь його розвиток. Історична еволюція сім'ї як соціального інституту привела до того, що в сучасному світі будь-якого єдиного типу родини не стало. Протягом останніх приблизно 150 років інститут сім'ї зазнав значних трансформацій, в результаті яких шлюбно-сімейна структура сучасного людства стала дуже різноманітною. Одна з форм сімейного життєустрою в літературі і побуті отримали назву *неповних сімей*.

Мета даної роботи – дослідити, як змінювалося поняття «неповна сім'я» з плином часу та схарактеризувати основні підходи до визначення цього поняття.

Дефініція «неповна сім'я» вживається тільки у вітчизняних дослідженнях. У зарубіжних дослідженнях застосовуються інші словосполучення для позначення типу сімей, в яких з тієї чи іншої причини відсутній один з батьків. Даний термін на німецькій мові звучить як *«unvollstaendige Familie»* – що в дослівному перекладі означає «сім'ї одиноких батьків». У німецькій мові також зустрічається термін *«einelternfamilie»*, що означає «сім'я з одним батьком».

В англomовній літературі зустрічається термін *«one-parent family»* – «сім'я з одним батьком». До такого типу сім'ї англійські дослідники відносять розведені сім'ї, вдови та сім'ї, які мають позашлюбних дітей.

Фінські соціологи вивченню неповних сімей приділяють особливу увагу. Сім'я з дітьми та одним із батьків фінською мовою позначається терміном *«Yksinhuoltaja»*, що в дослівному перекладі означає «піклуватися поодиноці». На думку дослідника А. Демидова, для фінських дослідників одинокі матері чи батьки – це, перш за все, дорослі люди, що піклуються про дітей поодиноці, а вже потім, по-друге, по-третє, вони – розведені або матері, які не одружені [1].

Е. Івер зазначає, що у Франції з 1981 року увійшов в обіг термін «неповної сім'ї». До категорії неповних сімей належать ті, «у кого ніколи не

було, або в даний час немає чоловіка або дружини, і які містять і виховують, принаймні, одну дитину». Однак у цілому в зарубіжній літературі сім'ю, що складається з дітей і одного з батьків, називають «сім'єю з одним батьком», або монобатьківською сім'єю [1].

Слід зазначити, що в середовищі дослідників немає єдності у визначенні якісних характеристик неповної сім'ї. У словнику «Сімейне виховання» неповна сім'я визначається наступним чином: «Неповна сім'я складається з одного батька з одним або декількома неповнолітніми дітьми. Неповна сім'я утворюється внаслідок розірвання шлюбу, позашлюбного народження, смерті одного з батьків або роздільного проживання». У довіднику «Сім'я: соціально-психологічні та естетичні проблеми» дається наступне визначення розподілу неповної сім'ї: «Неповна сім'я – це об'єднання людей, що складається з чоловіка або жінки з його або її потомством, а також включає в деяких випадках інших осіб, пов'язаних з вищезазначеною кровнородинним зв'язком».

На думку А. Волкова, неповна сім'я характеризується наступним чином: «Неповна сім'я – неповне ядро сім'ї. Зазвичай один з батьків з одним або декількома дітьми, які не брали шлюб». Таким чином, неповна сім'я є родиною, де внутрішні відносини складаються між одним з батьків і дитиною/дітьми. В. Архангельський визначає неповну сім'ю як «сім'ю з дітьми, в якій немає одного або обох батьків».

Провідні вітчизняні соціологи сім'ї мають дещо відмінні погляди на визначення даного терміну. Наприклад, Т. Гурко вважає, що «неповною є така сім'я, в якій з неповнолітніми дітьми проживає тільки мати або тільки батько, а причини утворення неповної сім'ї можуть бути класифіковані в такий спосіб:

- позашлюбні (материнські в термінології С. Голоду);
- сім'ї після розлучення;
- сім'ї після вдовства;
- сім'ї, що виникли в результаті розподільного проживання подружжя по різних причин».

С. Голод і А. Клецина особливо підкреслюють, що «неповну сім'ю не можна змішувати з материнською, так як в материнській практично не було чоловіка. Неповні сім'ї виникають внаслідок її вдовства або розлучення». До складу неповної сім'ї включаються або жінка з дітьми (з одною дитиною), або чоловік з дітьми (з одною дитиною), а деякими дослідниками бабуся (дідусь) і

внуки. Соціологи вказують, що неповною сім'єю є така сім'я, де відсутній один з батьків або батьківське покоління не присутнє взагалі (діти живуть з бабусями і дідусями без батьків).

А. Макаренко надавав особливого значення структурі сім'ї. Він ввів поняття «повна» і «неповна сім'я», розуміючи під цим сім'ю, що не має батька або матері. Від того, яка за структурою сім'я, залежить і виховання, і успішна соціалізація дитини. Діти з неповних сімей, як правило, більш вразливі, мають ряд комплексів, мати стурбована своїм соціальним становищем розлученої жінки [2]. Дійсно важко зберегти душевну рівновагу, коли дитина починає наполегливо цікавитися, де тато. Мати не має психологічної підтримки, їй нема з ким розділити відповідальність за свою дитину.

Авторитетний спеціаліст в області фамілістики С. Голод приходить до висновку, «що ніхто не може претендувати на детальне передбачення шляхів розвитку сім'ї». За прогнозом А. Синельникова «самим психологічно стійким канонем в ХХІ столітті повинна залишатися сім'я з трьох осіб – тато, мама і дитина». Однак в даний час однією з характерних рис еволюції структури сім'ї можна нарахувати вельми високу частку (30%) неповних сімей.

Питання про неповні сім'ї в Україні є актуальними ще й тому, що в останніх зосереджена значна частина того населення, у якого не склалися природні, закладені в самій основі сімейно-шлюбних відносин умови життя. Це діти, без батька (або матері), дорослі люди, що не мають власної сім'ї і продовжують жити разом з батьками. Таке становище не тільки ускладнює більшості з них матеріальну сторону життя, але і позбавляє їх повноцінного духовного життя, яке могло б дати щасливе подружжя.

Неповна сім'я давно перестала бути незвичним або засуджуваним явищем. Більшу частину неповних сімей складають матері з дітьми (94%). Тата-одинаки – явище вкрай рідкісне, хоча навіть зустрічаються діти-сироти, яких виховують бабусі і дідуся.

У спеціальній літературі в залежності від цих причин виділяються наступні типи неповних сімей:

- неповні сім'ї, що утворилися в результаті розлучення батьків;
- неповні сім'ї, що утворилися внаслідок позашлюбних народжень дітей;
- неповні сім'ї через смерть одного з батьків;

- інші неповні сім'ї, або розширені неповні сім'ї (брат і сестра без батьків, бабусі, дідусі і внук), що утворилися в результаті втрати батьків (смерть, позбавлення батьківських прав, пияцтво, відбування батьками покарання в місцях позбавлення воли) і оформлення прав опіки (піклування) над дітьми будь-ким із їхніх родичів. В останньому випадку найбільш частими бувають випадки, коли дітей беруть на виховання їх бабусі й дідусі.

Зростання неповних сімей безпосередньо пов'язані зі сферою шлюбно-сімейних відносин:

- зміна моральних норм в області статевих взаємин;
- поширення дошлюбних зв'язків;
- зміна традиційних ролей (сімейних) чоловіка і жінки;
- втрата сім'єю своєї виробничої функції;
- невідповідність молоді до шлюбу;
- завищені вимоги по відношенню до шлюбного партнера;
- алкоголізм і наркоманія.

На практиці найбільш частими причинами виникнення неповних сімей є розлучення подружжя і позашлюбне народження. Відповідно, такі типи неповних сімей сьогодні є домінуючими.

Незважаючи на частку неповних сімей, що збільшується рік від року (згідно зі статистикою, неповні сім'ї – це не окремий випадок, а соціальне явище), в соціокультурному контексті вони, орієнтуючись на дітей, характеризують як відхилення від норми, набувають ярлик «соціально неблагополучних» або зараховуються до групи соціального ризику.

Проблеми неповної сім'ї особливо актуальні, бо виховання дітей у неповній сім'ї має низку особливостей:

- недостатній вплив на дитину всередині сім'ї;
- односторонність виховного впливу;
- прояв невідповідності батьківських почуттів;
- можливість виникнення в свідомості дитини думки про власну неповноцінність [3].

Дитині для повноцінності потрібна повноцінна сім'я, що складається з мами і тата. Якщо раптом виникла така ситуація, при якій батько виховує самотужки дитину, то необхідно докласти максимум зусиль, щоб дитина в цій

сім'ї не відчував себе зайвим. Догляд одного з батьків несприятливо позначається на навчанні, здоров'я, настрої і соціалізації дітей [3].

Проблеми неповної сім'ї являються предметом дослідницького інтересу вчених різних напрямків. У педагогіці неповна сім'я розглядається як один з факторів неблагополучного виховання. В. Титаренко розглядав неповну сім'ю, виходячи з виховної ущербності, а не у вигляді порушення структури сім'ї, як це роблять інші дослідники [4].

У психології неповна сім'я розглядається як форма, що виникає в результаті руйнування її звичної структури – батько, мати і діти; тут досліджується стан батьків, взаємовідносин матері і/або батька з дитиною при порушенні структури сім'ї. А. Синельников зазначає, що «з психологічної точки зору показником неблагополуччя є не стільки частка дітей, що живуть у неповних сім'ях в даний момент, скільки число травм, пережитих ними до досягнення 18 років через втрату одного з батьків» [5].

У дослідженнях вчених-юристів неповна сім'я розглядається як постачальник неповнолітніх правопорушників, що підтверджується даними про підвищення рівні криміногенності серед неповнолітніх дітей, які є вихідцями з неповних сімей.

Серед проблем неповних сімей у більшості випадків особливо гостро стоїть *проблема економічного характеру* (матеріальні труднощі, що переживаються родиною). Сукупний бюджет сім'ї складається з індивідуального трудового доходу, доплат, пенсій, компенсаторних виплат і пільг, які встановлюються державою, аліментів на дітей після розлучення, подарунків в грошах або речами, продуктів від родичів і друзів [5].

Соціально-економічні проблеми притаманні не всім неповним сім'ям, у всякому разі, їх розв'язати протіше, ніж психолого-педагогічні проблеми, присутні в особистісній сфері та міжособистісних відносинах членів неповних сімей, перш за все дітей. Це, *по-перше*, образа, пригніченість і почуття власної неповноцінності, які можуть відчувати діти після розлучення їх батьків. Нерідко діти звинувачують себе в розпаді сім'ї. *По-друге*, почуття провини перед дітьми, нерідке у жінок (оскільки в більшості випадків у неповній сім'ї матір, одна виховує дітей), що є причиною їх гіперопіки. Прагнучи допустити зниження життєвих стандартів своїх дітей у порівнянні з дітьми з благополучних сімей, мати бере на себе надмірне трудове навантаження, але

через надзайнятість, в свою чергу, не може приділяти їм достатньо часу і уваги. Нерідкі також випадки, коли образу на колишнього чоловіка, винного у розпаді сім'ї, жінка виміщує на своїх дітях, виявляючи жорстокість. У будь-якому випадку сприятливий психологічний клімат в сім'ї відсутня [6].

Найбільшою ж проблемою неповних сімей є *труднощі статевої ролі та орієнтації дітей*. Дитина формує стереотипи своєї поведінки, керуючись зразком, яким для нього є дорослі, в першу чергу батьки. Психолого-педагогічний стереотип припускає у соціальній ролі чоловіка такі риси і ознаки, які не притаманні соціальній ролі жінки. Сама по собі жорстка визначеність цих ролей може мати несприятливий вплив, якщо людина слабка, а стереотип вимагає від неї домінування, сили, мужності або навпаки. Але в неповній сім'ї (тим більше, якщо вона стала такою на ранніх стадіях соціалізації дитини або спочатку була неповною), дитина позбавлена зразка того, як повинні вести себе чоловіки і жінки в різних ролевих ситуаціях, тому в майбутньому, щодо своєї власної сім'ї людина далеко не завжди зможе продемонструвати адекватну статевою поведінку, це призводить до дисфункціональності і конфліктів і, можливо, теж до розпаду сім'ї. Крім того, батько з дитиною має більше шансів створити нову сім'ю, ніж мати з дитиною. Тому однією з проблем такої сім'ї буде формування відносин між дитиною (дітьми) і новою дружиною батька (можливо, з її дітьми) [6].

Особливо гостро стоїть *проблема її функціонування як інституту виховання і соціалізації дітей*. Варто полагати, що складнощі виховання дітей у неповній сім'ї пов'язані, перш за все, зі впливом негативних економічних факторів. Специфічний спосіб життя сім'ї з одним батьком відчутно відбивається на виховальному процесі. Відсутність одного з батьків в сім'ї може з'явитися причиною неповноцінного, невдалого виховання дітей. У материнських неповних родин хлопчики не бачать прикладу чоловічої поведінки в сім'ї, що сприяє формуванню в процесі їх соціалізації неадекватним уявленням про рольові функції чоловіка, батька. Поведінка незаміжньої матері в родині багато в чому обумовлено відсутністю другого із батьків. Це впливає і на соціалізацію дівчаток, що виховуються в материнських неповних сім'ях, спотворює їх уявлення про рольові функції жінки, дружини, матері.

Таким чином, для неповних сімей характерні наступні проблеми:

- проблеми економічного характеру (матеріальні труднощі, випробовувані родиною);
- психолого-педагогічні проблеми у внутрішньо особистісній сфері та міжособистісних відносинах членів неповних сімей (перш за все дітей);
- проблема функціонування неповної сім'ї як інституту виховання і соціалізації дітей;
- проблема якості здоров'я дітей з неповних сімей (частіша схильність до гострих і хронічних захворювань).

Отже, неповна сім'я належить до групи ризику, бо характеризується наявністю відхилення від норм, які не дозволяє визначити її як благополучну і знижує адаптивні можливості цієї категорії сімей.

Література

1. *Бреева Е.Б.* Дети в современном обществе. М.: Эдиториал УрСС, 1999.
2. *Райе Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста. СПб.: Питер, 2000.
3. *Смирнова Е.О., Собкин В.С., Асадуллина О.Э., Новаковская А.А.* Специфика эмоционально-личностной сферы школьников, живущих в неполной семье // Вопросы психологии. 1999. № 6. С.13-25.
4. *Андреева Т.* Семейная психология. СПб., 2004.
5. *Варга А.Я.* Системная семейная психотерапия. СПб., 2001.
6. *Харламенкова Н.Е.* Роль отца в дифференциации гендерной идентичности.